

II. RECENZJE

DOI: 10.17951/et.2018.30.307

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska

ORCID: 0000-0003-0008-8690

ROSYJSKI KALENDARZ LUDOWY
W UJĘCIU ETNOLINGWISTYCZNYM

O. V. Atrošenko, Ju. A. Krivoščapova, K. V. Osipova, *Russkij narodnyj kalendar'.* *Ėtnolingvističeskij slovar'*. Naučnyj red. E. L. Berezovič, Moskva: Ast-Press Kniga 2015, 544 s.

Russkij narodnyj kalendar'. *Ėtnolingvističeskij slovar'* autorstwa Atroszjenko, Kriwoszczapowej i Osipowej, przygotowany pod naukową redakcją Jeleny Bie-riezowicz i wydany w 2015 roku w Moskwie, to pierwszy słownik chrononimów, zawierający całościowy obraz rosyjskiego kalendarza ludowego. Ta obszerna, bo licząca 544 strony pozycja, tematycznie bliska jest dobrze znanym w kręgu słowiańskim monografiom i leksykograficznym opracowaniom Swietłany Tołstojowej (2005), A. W. Czernych (2009) oraz O. W. Wostrikowej (2000).

Jako złożony system podziału i reglamentacji czasu rocznego, kalendarz ludowy stanowi jedno z ważniejszych ogniw, a nawet – w pewnym sensie – jądro całej tradycyjnej kultury. Organizuje nie tylko cykl obrzędowy, praktykę rolniczą i bytową, lecz w znacznym stopniu także system wierzeń, praktyk, zakazów i nakazów funkcjonujących w określonej społeczności oraz norm, których naruszenie mogłoby spowodować negatywne skutki dla całej wspólnoty. Przed badaczem tak pojmowanego tradycyjnego kalendarza stoi zadanie kompleksowego opisu materiału, włączającego: „językową (dialektalną) charakterystykę odpowiedniej leksyki (i w miarę możliwości frazeologii), charakterystykę etnokulturowych realiów, z którymi związana jest każda nazwa, i geograficzną charakterystykę obydwu elementów, tj. terminologii i odpowiednich obrzędowych i mitologicznych zjawisk. Jedną z form takiego opisu może być słownik etnolingwistyczny”. Ta idea, wyartykułowana przez Swietłanę Tołstojową (2005: 23) w odniesieniu do kalendarza słowiańskiego (w szczególności poleskiego), została zastosowana w odniesieniu do materiału zebranego i zrekonstruowanego przez rosyjskie autorki. Jak zadeklarowano już na poziomie podtytułu, publikacja ma charakter etnolingwistyczny – obejmuje XIX- i XX-wieczną rosyjską tradycję językową i kulturową, dokładniej mówiąc, rejestruje ludowe nazwy kalendarzowe, wydobyte ze źródeł folklorystycznych, etnograficznych, ze słowników dialektalnych języka rosyjskiego i niepublikowanych kartotek. Kalendarz ludowy jako zbiór informacji o jednostkach i odcinkach czasu oraz datach w ciągu roku

ujawnia jednocześnie znajomość przyrody i lokalnych klimatycznych osobliwości: „Z dniem *Vozdviženija* [14/27 września] jesień się zaczyna.”; „Prokop [22 listopada / 5 grudnia] po śniegu stąpa – drogę kopie.”; „Na *Voznesenie* [czwartek szóstego tygodnia po Wielkanocy] dobra pogoda – na urodzaj”; „Jakie *Voznesenie* – takie i lato będzie”; rolnicze doświadczenie: „Na Nikitę [15/28 września] zaczynają bić gęsi na sprzedaż.”; „Kóło Nikoły [9/22 maja] wyganiają bydło.”; „Kartofli do Nikoły [9/22 maja] nie sadzą: nie wyrasta”; a także kalendarzowe obrzędy, normy życia określonej społeczności: „Radunica [wtorek w drugą niedzielę po Wielkanocy] – czas radości dla zmarłych, dlatego że w ten dzień zmartwychwstały Jezus Chrystus zstąpił do piekła i wyswobodził wszystkich grzeszników”.

Publikowany w formie słownikowej rosyjski kalendarz ludowy jest połączeniem dwóch podstawowych modeli: chrześcijańskiego i przedchrześcijańskiego (głównie rolniczego) i ujawnia zespolenie w ludowej świadomości świąt chrześcijańskich z sezonami rolniczymi i gospodarskimi, oraz „podporządkowanie” osób świętych pracy i bytowi gospodarza. W rosyjskiej kulturze tradycyjnej, podobnie jak w każdej kulturze typu ludowego, kalendarz był rodzajem organizatora praktyk rolniczych i gospodarskich, cyklu obrzędowego, a także wierzeń, zaleceń i prognostyków. Stanowił jądro całej tradycyjnej kultury ludowej. Kanwą dla kalendarza były święta prawosławne, dni wspomnień świętych chrześcijańskich, których imiona stały się podstawą dla zapamiętywania terminów początku i końca prac rolniczych i gospodarskich. Do słownika włączono chrononimy (od daw.-grec. *χρονος* ‘czas’) ogólnonarodowe i dialektalne: odcinki i punkty czasu kalendarzowego w cyklu rocznym: a) nazwy cerkiewne (*dzień Adriana i Natalii*); b) chrononimy ogólnonarodowe, które weszły do słowników języka rosyjskiego (*Trójca, Pascha*); c) chrononimy dialektalne (*Moškarinnaja nedelja* ‘tydzień do lub po Trójcy’, *Olenij dzień* ‘dzień św. Ilji, 20 lipca/2 sierpnia’).

Słownik bazuje: 1) na źródłach językowych, w tym: a) na słownikach, które włączają w swój zestaw leksykę rosyjskich gwar ludowych; b) na regionalnych słownikach etnolingwistycznych – z nazwami pieśni kalendarzowych, obrzędów i ich uczestników; c) na niepublikowanych materiałach dialektalnych: kartotekach Toponimicznej Ekspedycji Uralskiego Federalnego Uniwersytetu na Terytorium Północy i Rejonu Kostromskiego; na petersburskich kartotekach *Słownika rosyjskich gwar ludowych* i *Atlasu leksykalnego rosyjskich gwar ludowych*, a także zapisach terenowych T. W. Machraczewej w rejonie tambowskim i orłowskim; 2) na źródłach folklorystycznych i etnograficznych (chrononimy ściśle związane są z folklorem kalendarzowym).

Publikacja składa się z właściwego słownika, zawierającego ponad 7 000 haseł oraz indeksu. Hasła w słowniku (s. 14–492) ułożone zostały w porządku alfabetycznym. W obrębie artykułu hasłowego odnotowuje się różnorodne warianty chrononimów: strukturalne, gramatyczne, fonetyczne i akcentowe. W kolejności zamieszczane są objaśnienia chrononimów z uproszczoną nazwą cerkiewną i datą (według starego i nowego porządku), np. „*SOFÍJA*. Dzień męczennicy *Wiary, Nadziei i Miłości* i ich matki *Sofii*, 17/30 września.” Po objaśnieniu i kontekście ilustracyjnym następują wskazania zasięgu terytorialnego chrononimu. Kolejna część artykułu słownikowego to tzw. „strefa ilustracyjna”, tzn. przykłady użycia

chrononimu w kontekstach. Często są to zapisy języka ludowego. Rzadziej jako ilustracje przywoływane są komentarze etnografów i innych badaczy kultury ludowej. Z zasady kontekst zawiera słowo, które ilustruje.

W hasłach gromadzących liczne konteksty, materiał uporządkowano według zasad gatunkowo-tematycznych, z uwzględnieniem:

1. oceny święta i jego usytuowania w roku, np. w hasle „*SVAJATOJ DUCH, SVJAT DUCH*” czytamy: „Dzień Ducha Świętego, poniedziałek po Trójcy”;
2. „historii życiowych” związanych ze wskazaną datą, np.: „*FOMINÓ VOSKRE-SÉNIE*” – „niewierny apostoł Foma [Tomasz] spotkał się z Jezusem w niedzielę i włożył palec w jego żebra i rany na rękach i nogach, i Foma uwierzył, że Jezus jest Synem Bożym”;
3. motywacji (dlaczego święto tak zostało nazwane), przykładowo: „*SERDÍTAJA BOGORÓDICA*” [Rozgniewana Bogorodzica]: „Dzień smoleńskiej ikony Matki Bożej, nazywanej *Odigitrija*; a *Serditaja* [Rozgniewana] nazywamy dlatego, że obowiązkowo wiatr bywał, całe siano do góry nogami postawił.”; „*Szeroką Maslennicą* [czas od piątku do niedzieli w czasie tygodnia przed Wielkim Postem] nazywano, ponieważ wszędzie świętowano, w całej Rosji”;
4. legend: „*SRÉTÉN’E, SRÉTÉNIE, SRÍTÉN’E, SRÍTÉN’Ě*” [Gromniczna 2/15 lutego] – „Gromniczna – to święto spotkania Pana, gdy dzieciątko Jezus do świątyni Maryja przyniosła.”; „Gromniczna – to spotkanie Pana Boga ze świętym.”; „W tym dniu człowiek sprawiedliwy Symeon spotkał Maryję i Józefa, oni przynieśli Jezusa w celu poświęcenia Bogu”;
5. praktyk bytowych i rytualnych związanych z datą kalendarzową: np.: „W Wielki Czwartek karmią owce chlebem posypanym solą i pobrudzonym sadzą. Należy to robić milcząc, wtedy owce nie będą beczeć”; „W dzień Ilji [20 czerwca/2 lipca] handlowali owcami, jarmark był.”; „Młodzi kawalerowie, na Nowy Rok zwłaszcza, [...] pługiem całą wieś oborują, wszyscy zbierają się, jeden z tyłu trzyma pług, aby dziewczyny za mąż nie wychodziły z tej wsi. Wprzegamy się po dziesięć osób i ciągniemy”; „Na *Dmitriewskie Soboty* [rocznicowa sobota przed dniem wielkiego męczennika Dmitrija Sołunskiego] przyjęte było noszenie mięsa na cmentarz, wspomnianie. To sobota przed siódmym listopada”;
6. wróżb: „W dniu św. Iwana robią nowe miotły z brzozy i wkładają do niej żółtą trawkę zwaną *kupalnicą*. Następnie myją się w bani i rzucają miotłę na rzekę. Jeśli woda miotły nie uniesie i miotła utonie, człowiek w tym roku umrze”; „Wyrzucali pomywaczkę na ulicę przed Wielkanocą w Wielki Czwartek. Jeśli pomywaczka w ciągu nocy nie zamarznie, będzie dobre lato, a jeśli pomywaczka zamarznie – będzie złe lato.”;
7. zaleceń, nakazów: „Przed świętem [Kupały, 24 czerwca/7 lipca] trzeba utopić w rzece kocię, wtedy na Kupałę nie będzie topielca, inaczej będzie.”; „Na Nowy Rok, w Wieczór Wasyla, 13 stycznia, należy zrobić zakwas, aby cały rok wiódł się chlebek. Jeśli ktoś miał pieniądze, to kładł je na stół.”;
8. zakazów: „W Wielki Czwartek nie należy niczego oddawać z domu, aby w domu się wiodło.”; „Na Trójcę w ogóle nie kąpią się, bo będą bolaki na ciele.”;
9. wierzeń i przesądów: „W Wielki Czwartek, gdy bydło w oborze leży, wtedy będziesz żyć: jeśli w kierunku słoneczka głową – będziesz żyć, jeśli naprzeciw

słońca – wkrótce umrzesz”.; „W ten dzień [święto zwane *Pokrov*, 1/14 października] święta Bogorodzica za cały świat modli się”; „Jeśli Nowy Rok zaczyna się z poniedziałku, to rok będzie ciężki dla ludzi”;

10. gier i zabaw: „No, a na Trójcę [niedziela w 40 dni po Wielkanocy] <...> wszyscy bawili się, tak w kęgach biegali, grali”; „Tak, jajka barwią na Trójcę”;
11. przepowiedni: „Jeśli w Wielki Czwartek mróz, znaczy, że czterdzieści jeszcze mrozów będzie.”; „Na Gromniczną ciepły dzień – będzie ciepła wiosna.”; „Jaki Stiepan [2/15 sierpnia], taki i wrzesień”; „Przyjdzie Ilja [20 czerwca / 2 sierpnia], nawali zgnilizny, a przyjdzie Pierwszy Spas [1/14 sierpnia], nie będzie komarów u nas”;
12. przysłów: „U skąpego i w Kreszczenie [dzień chrztu Jezusa] lodu nie uprosisz.”; „Jurij [23 kwietnia / 6 maja] na próg wiosnę przywłókl.”; „Na Jurija deszcz – dla bydła lekki rok.”; „Na Jurija rosa – trzeba koniom owsa.”; „Na *Sretenie* [Gromniczną] [2/15 lutego] śnieżek, na wiosnę deszczyk.”
13. pieśni kalendarzowych: „*Skoro, skoro Trojca, vse luga pokrojutsja. Skoro milen'kij prijdjot – serdce uspokoietsja* [Wkrótce, wkrótce Trójca, wszystkie łąki pokryją się. Wkrótce mileńki przyjdzie – serce uspokoi się.]”.

Małym drukiem wprowadzane są odsyłacze do źródeł.

Indeks (s. 493–534), który ma układ chronologiczny, jest jakby odwróconym słownikiem – w myśl zasady „od treści do formy”. Obejmuje hasła pomieszczone w działach: *Nepodviżnye prazdniki i periody* oraz *Podviżnye prazdniki i periody*. W końcowej części pracy zamieszczono również spis dialektalnych i przestarzałych słów oraz wykaz wykorzystywanych źródeł (s. 535–540).

Ta imponująca publikacja może być wykorzystywana przez lingwistów, folklorystów, etnografów, jak również przez tych wszystkich, którzy interesują się językiem, historią i kulturą. Także w kontekście wydanego przez rosyjskie autorki słownika, porządkującego i opisującego w sposób etnolingwistyczny leksykę związaną z tradycyjnym kalendarzem, zasadne są stwierdzenia Anny Płotnikowej i Tadeusza Piotrowskiego – autorów syntez leksykograficznych, że:

Słownik jako książka, w której na plan pierwszy wysuwane jest *słowo*, wielość *słów*, powiązanych ze sobą w określony sposób i odpowiednio odzwierciedlających wzajemny związek fragmentów rzeczywistości realnej (lub wyobrażonej, jak w przypadku słownika mitologicznego), ma wartość kulturologiczną przede wszystkim w aspekcie gnoseologicznym. Właśnie leksykograficzny sposób prezentacji leksyki naocznie pokazuje niemożność podziału słowa jako znaku – [lecz – uzupeł. SNB.] jedność jego planu formalnego i treściowego. (Płotnikova 2000: 5).

Opis słownictwa od strony znaczeniowej jest jednocześnie opisem kultury, ponieważ słownictwo można traktować jako zbiór znaków odnoszących się do tych aspektów kultury, które dana społeczność traktuje jako stabilne i ważne dla jej funkcjonowania. Wyrazy kodują te doświadczenia lub obiekty, które są intersubiektywnie postrzegane jako ważne dla członków danej kultury. Dane słownictwo jako całość zawsze wykracza poza doświadczenia pojedynczego człowieka, ponieważ nikt nie pełni wszystkich społecznych funkcji na raz i nikt nie zna wszystkich kulturowych faktów języka. Słownictwo jest w pewnym sensie opisem świata danej społeczności, a słownik można nazwać swoistym przewodnikiem po tym świecie (Piotrowski 2000: 572).

Literatura

- Czernyh A. W., 2009, *Russkij narodnyj kalendar' v Prikam'e*, cz. 3.: *Slovar' hrononimov*, Perm'.
- Plotnikova Anna, 2000, *Slovari i narodnaja kul'tura. Očerki slavjanskoj leksykografii*, Moskva 2000.
- Tadeusz Piotrowski, *Słowniki języka polskiego*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2 *Współczesny język polski*, red. Jerzy Bartmiński, Wrocław 1993, s. 571–588.
- Tolstaja Svetlana, 2005, *Polesskij narodnyj kalendar'*, Moskva.
- Vostrikova, O. V., 2000, *Opyt etnoideografičeskogo slovar'ja russkih govorov Sverdlovskoj oblasti*. Vyp. 1.: *Narodnyj kalendar'*, Ekaterinburg.